

שוויון בחינוך לדמוקרטיה

הרהורים בעקבות הספר "הילדה רובין הוד", מאת נורית זרחי

אחד העקרונות שחרטה הדמוקרטיה על דגלה היה, השוויון בחינוך וחינוך לכול. אולם כאשר באו הוגי החינוך לממש את העיקרון, ולהוציאו מן הכוח אל הפועל, נמצא כי השוויון בחינוך הוא בעייה מורכבת ומסובכת, ולא אחת הופך דווקא שוויון זה לאקט אנטי דמוקרטי. בשנות הששים והשבעים התערור שוב ויכות על מהותו של השוויון בחינוך — אם הוא אפשרי ובאיזו מידה הוא דמוקרטי — וזאת על רקע מינוי ועדת-פרוור, ב־1963, והצעת תוכנית הרפורמה עד אישורה ע"י ועדת הכנסת ב־1968.

בשנת 1963 קבע צבי לם, במאמרו "שוויון ושוויונות בחינוך"¹, כי שוויון בחינוך משמעו שוויון בתוצאות ולא בנקודת המוצא. מכאן משתמע שהשכבות הנחשלות זקוקות לחינוך אחר ולפעולות נוספות כדי להגיע לשוויון, ולכן יחס אמיתי אל שוויון מחייב העדפה. דהיינו, יש כאן אוכסימורון; ועל מנת להגיע לשוויון יש לנקוט באנטי שוויון.

אהרן קלינברגר, במאמר בנושא, הקרוי "הרהורים על השוויון בחינוך"², סוקר את סוגי השוויון השונים בחינוך ומראה באיזו מידה שוויון טוטלי בחינוך הוא אנטי דמוקרטי במהותו. קלינברגר טוען כי "העקרון שצריך להנחות מדיניות חינוכית דמוקרטית אינו עקרון השוויון, שאין לו שחר בחינוך, אלא חובה מוסרית של אהבת כל אדם — אהבה פעילה המסייעת לו להעלות את רמתו האנושית עד כמה שסגולותיו (כשריו) ותנאי חייו מרשים זאת".

הקשר בין דמוקרטיה ושוויון בחינוך עלה שוב ושוב במיוחד לאחר שהוסקו המסקנות הראשונות מן ה"רפורמה" בחינוך, ומאמרים רבים — אוהדים יותר או פחות, מסכימים או שוללים — חוזרים ועוסקים בנושא. כמעט עשרים שנה לאחר מחקריהם של לם, קלינברגר ואחרים, ולצד מחקרים מדעיים העוסקים במהותו של השוויון בחינוך, ערכה נורית זרחי, באמצעות גיבורת ספרה "הילדה רובין הוד", חשבון נוקב עם ארבע מערכות חינוך שחרטו על דגלן את עקרון השוויון בחינוך. שתיים מהן עכשוויות: בית וביה"ס, השלישית מן העבר — של אבא הקיבוץ, והרביעית היא מערכת אוטופית שבונה גיבורת הסיפור רובין, מערכת הנקראת "אחוות החופש".

ארבע המסגרות הנדונות ברומן הן מסגרות של חינוך שוויוני למינהו, כשכל מסגרת כזו סופה כשלון בעיני גיבורת הסיפור.

1. צבי לם, שוויון ושוויונות בחינוך, "מולד" 1963, עמ' 175-176.
2. א. ס. קלינברגר, הרהורים על שוויון בחינוך, מגמות — 4-3, 1965.

בספר, הבנוי כרומן התבגרות, מפורז החומר ההגותי העוסק במערכת החינוכית, בתוך העלילה המרתקת של חיי הנערה המתבגרת, רובין הוד, ואחותה הצעירה — צלה. אך לצורך דיוגנו, נאספו כל מראי המקורות העוסקים בסקירת המערכות החינוכיות כך, שניתן מתוך כך ללמוד על אופייה ועל מחדליה של כל מערכת מנקודת הראות של גיבורת הסיפור.

1) מבחינת ה"משך" הכרונולוגי של הטכסט, המסגרת החינוכית הראשונה הנסקרת בו, היא מסגרת הקיבוץ שבו שהה האב בילדותו. הקיבוץ מנקודת מבטו של האב היא "חברה שוויונית, קיצונית המוחקת את האינדיבידואל לטובת החברה". בקיבוץ, ניתן חינוך שווה לכל הילדים לאחר שכל ההבדלים הסביבתיים, מבחינה דמוגרפית, כלכלית, מעמדית ותרבותית בין משפחות הילדים — הוסלו. אך האם זוהי באמת חברה שוויונית? אין כאן התחשבות בכשרים ובצרכים האינדיבידואליים³. אדם ילמד באוניברסיטה מקצוע שהקיבוץ רוצה וצריך, ולא מה שהוא עצמו רוצה, זוהי חברה שוויונית כפייתית, שאינה מקיימת את הזכות השווה של כולם להיות שונים זה מזה.

אביה של רובין, שהוא צייר, המקיים בהווה אורח־חיים בוהמי — שתיה בפאב, פעילות בשעות לא קונבנציונאליות וחוסר רצון להתאים עצמו למסגרת כלשהי — מתאר את הקיבוץ כמקום, שבו כל אחד אחראי לכל אחד ולכל דבר, אך מאז שהוא יצא משם, הוא לא מסכים להיות אחראי לאף אחד, אפילו לא לרגע, בקושי לעצמו. הכישלון של החברה הקיבוצית מסתבר נעוץ בקיצוניותו.

השוויון בחברה הקיבוצית מדכא את האינדיבידואל ואת כשריו וצרכיו. זהו שוויון שאולי טוב לחברה אך רע ליחיד. עודף האחריות והחובות הקולקטיביים מוגזמים ומחניקים לגבי היחיד, ובמיוחד לגבי יוצאי הדופן — האמנים והמחוננים. במסקנתה הקונסטרוקטיבית של רובין לגבי כפר "אחוות החופש" שלה, היא אומרת שבכפר שלה יקבל כל אחד את החופש להיות הוא, זה יהיה כפר שלא ימחק את האינדיבידואלי לטובת החברה, כמו שקרה בקיבוצים.

2) מסגרות החינוך שבהווה, הנסקרות מנקודת התצפית של צלה ושל רובין הן ביה"ס והבית. הסיפור נמסר בגוף ראשון מפיה של צלה אחותה הצעירה של רובין, אך ברוב המקרים היא משמיעה את הדברים מפיה של רובין. הבית, שהוא מיקרוקוסמוס של החברה הוא בית המושתת על יחסים שוויוניים בין ארבע הנפשות המתגוררות בו.

האם פסיכולוגית, האב צייר, והבנות, רובין וצלה, (רובין ע"ש רובין הוד שרצה לבנות חברה שוויונית וצודקת יותר, רצה לקחת מן העשירים ולתת לעניים; צלה — הצל של רובין).

בבית דוגלים ההורים בחינוך לשוויון המהופך מזה של הקיבוץ. זוהי התפיסה האינדיבידואלית אליסטית ביותר של שוויון המקנה לכולם את הזכות השווה למצות עצמם, להיות שונים זה מזה בלי שום חובות כלפי הקולקטיב.

רובין קוראת להוריה בשמותיהם הפרטיים (גדי וורד). כל אחד מנהל את חייו כפי שנראה לו הגיוני, כשאישי אינו מפריע לזולתו משום כיוון שהוא למשל: האם מטפלת בילדים

3. ראה ילדי כוכבים, מאת ברוננו בטלהיים.

4. שככל שההיבט הדמוקרטי חזק יותר — הצרכים הייחודיים ביחסים הבינאישיים הולכים ומתמעטים.

בעייתיים בביתה ושום חובת אמהות אינה חלה עליה. אף לא שמיעת צרות בנותיה שלה. היא ממצה עצמה ואת ענייניה. האב, כנ"ל, עושה מדיטציה, ויש לכבד את השקט שדרוש לו, גם אם הבנות זקוקות לו מאוד באותה שעה. אין מחוייבות של הורים לילדים, הם כולם חיים כחברים שותפים שווים-זכויות. כשרובין מתחילה לארגן את האוטופיה של "חוות החופש" והדבר מצריך מקום פיזי (ספרים, פגישות), אמא מפנה לה את חדר הטיפולים ועוברת למקום אחר. בבית קיימת התחשבות של יחידים ביחידים. אולם לעקרון החופש והשוויון הזה יש פוטנציאל של הסתאבות עצמית. כך למשל, האב, המבלה בפאבים עם חבריו, מספר על חבר שלו, גיטריסט, המתגרש עכשיו ומשנה את כל אורח-חיו, "הוא מרגיש עכשיו כמו ציפור דרוור מפני שהילדים אצל אמא שלהם, והוא ממש חוזר לימי בחרותו" (15), הבת שואלת בבהלה אם גם אביה מתכוון להיות ציפור דרוור ולנטוש אותן, והוא מסביר, שהוא נשאר בבית לא משום חובה שהיא אלא זה מה שנראה לו טוב לעצמו. השוויון, עם שמירת זכויות האנדיבידואליות נראים אידאליים בעיני המבוגרים שבבית, אולם הצעירות שבבית והנמען של הספר רואים לאן שוויון כזה עשוי להוביל. הבת מדברת עם ההורים בחוצפה, מרשה לעצמה להוכיח אותם כך למשל: "אתה [אבא] כמו אמא, שניכם מרובעים ואגואיסטים... אנחנו לא יכולים לחשוב שכולם מטומטמים, זה מגעיל אותי, אתם מגעילים אותי" (43). או דברים לאמא: "אני לא רוצה שתאשי אותי ותראי לי שזה לא מציאותי, לא ריאלי, מה את חושבת, שהעולם הריאלי של החברות שלך הוא כל כך מוצלח? זה שאת יושבת בעולם מחורבן ולא מנסה לתקן אותו זה לא אומר שאת ריאלי, זה אומר שאת מרובעת ושפנה" (53).

לילדים אין שום אוטוריטה, שום יד מכוונת או מנחה, ולכן כשהאם מנסה למנוע מרובין לעשות משהו הבת אינה נענית, אינה נשמעת. המסגרת של "שוויון לכל" בבית אינה נראית גם לצלה, הרוצה באבא ואמא, בדומה לאחרים, אנשים אוטוריטיביים, שיגידו לה מה לעשות, שלא ישאירו תמיד את ההחלטות בידיה, היא רוצה מחוייבות הדדית ולא חופש טוטלי והיא אומרת: "אני לא מראה להם מה שאני באמת חושבת, כדי שלא יתפכו אותי לחברה שלהם" (9). היתרונות והחסרונות של התפיסה האינדיבידואליסטית ביותר של השוויון בחינוך מוצגות באמצעות מסגרת חינוכית זו. כתיאוריה היא נראית אידאלית, אך במימושה היא מסתאבת ומובילה לאגואיזם קיצוני, לחוסר מחוייבות ולחוסר אחריות, לזלזול ולחוצפה. מסקנתה של רובין מכל אלה היא, שככל שהגיבט הדמוקרטי חזק יותר — הצרכים הייחודיים ביחסים הבינאישיים הולכים ומתמעטים. אין היא חייבת דבר במישור האמוצינאלי, השאיפה לשוויון היא התכונות פורמלית וכזו היא מתנתקת מן ההבדלים האמוצינאליים שמתקיימים במערכת משפחתית, רובין אינה חייבת דבר במישור האמוצינאלי כפי שאביה, אמה או אחותה אינם חייבים דבר. המערכת מתקיימת באופן פורמלי ונוגדת את המערכת הרגשית.

3) המערכת השלישית המוצגת בספר היא בית-הספר שבו לימדת רובין ובאמצעות הצגת המערכת מועלות מרבית הטענות שהועלו כלפי הרפורמה, האינטגרציה והלימודים בחטיבת הביניים.

א. הביקורת הראשונה של רובין מתייחסת לעצמה. "אין לי מה ללמוד שם ממילא אני לא לומדת שם כלום". (רובין היא מן המחוננים והיא יכולה לקבל ציון טוב-מאד בלי להתכונן ובלי להקשיב).

המערכת הזו, בנסותה להיות שוויונית ע"פ החוק, עוצרת את התקדמותם של התלמידים המחוננים בכשרים שכליים גבוהים, כשגם האווירה במוסדות אלה אינה מהווה עבורם אתגר ראוי לשמו. כיתות אינטגרטיביות חייבו הנמכת הדרישות והאטת קצב ההתקדמות, כדי שגם תלמידים חלשים יוכלו להתחזק מעמד ובאופן כזה נפגעו המחוננים.

ב. הביקורת השניה מתייחסת למבנה החברתי של ביה"ס: רובין טוענת שבאמת, מנהלים את ביה"ס כמה ילדים עשירים, שנוסעים כל שנה לחו"ל ובאים בג'ינס ובנעלים הכי אופנתיים להרגיז את האחרים. מטבע הדברים, בדמוקרטיה של בחירות ישירות, ייבחרו לוועדות ולהנהגת הכיתות ילדים שהם תלמידים טובים יותר, מתלבשים לפי צו האופנה האחרון והוריהם — מן המיוחסים שבחברה. מתוך כך גם אם האינטגרציה חייבת, בתוקף חוק, את השוויון בין ילדי הצפון לילדי הדרום, השוויון הזה הוא חיצוני בלבד: תלבושת אחידה, ישיבה בביה"ס אחד זה לצד זה. וזכות בחירה שווה. אולם זהו שוויון מעושה, בלתי טבעי, שהרי האפשרויות הכלכליות של בני הצפון טובים יותר. גם הרקע המוקדם של הבית עושה אותם לתלמידים טובים יותר, ואז "כשיורדים האינטגרציה מן האוטובוס, בדיוק אחרי שהילדים מן הצפון מגיעים באוטו המפואר של ההורים — הולכים האינטגרציה להקבצה ג', כשכל היתר הם בהקבצה א', כאילו חילקו אותם לפי אזורים" (17). למרות ההקבצות רובין המחוננת נשארת משועממת בביה"ס, החטיבה הורידה את רמת הלימודים, כדי להגיע ככל האפשר לממוצע ועל-כן נפגעים התלמידים הטובים יותר.

מבחינה חברתית לא פתרה האינטגרציה דבר, ואולי חידדה את ההבדלים. כשעושים מסיבה בצפון מזמינים את כולם חוץ מהדרומיים (17). הישיבה בצוותא רק מחדדת את הכאב, הדרומיים הרואים את הפערים יומיום ושעה ושעה נעשים ממורמרים יותר ויותר.

רובין יודעת את האמת בהיותה בתוך המערכת והיא קובעת: "כולם אומרים שאין הבדל בינינו, אבל זו סתם צביעות, סתם אחיזת עיניים. בזה שאומרים שלמישהו אין פצע — לא מרפאים אותו" (63). צריך לראות את הפצעים וצריך לנסות לרפא בצד של ההוראה והלימודים, ויותר מזה — במערכת החינוכית. רובין רוצה שוויון מסוג אחר. שוויון אפשרי, כשנקודת המוצא של כולם תהיה אחת (בלי רקע מוקדם, דעות קדומות וכו'). את שיחתה עם "האינטגרציה" היא חותמת: "אף אחד לא דפק את הספרים, לא עזרו להם לצאת מן הבוץ, אבל הם הביאו את זה לעצמם אף אחד לא יוכל למכור לך שאתה נחות אם אתה לא משתף אתו פעולה" (66).

4) לאור כשלון המערכות החינוכיות הקיימות, ובשל בעיות שלה עם עצמה, מעלה את האוטופיה של כפר "אחוות החופש" בבסיס מחשבתה לשוויון סוציאלי, בעיקר בדבריה אל "האינטגרציה" היא אומרת אני חושבת שכולם אותו הדבר. אני חושבת שלכל האנשים מגיע אותו הדבר אני מוכנה להיות בשוויון עם מי שמוכן להיות בשוויון אתי ולכן אני מקימה את "חוות החופש".

רובין איננה מרוצה משוויון בין מערכות גילאיות שונות, הורים צריכים להיות הורים, וילדים — ילדים. שוויון על פיה אפשרי רק בין שכבה גילאית אחת, והיא בונה את "אחוות החופש" כחברת נוער של ילדים בגילאי 13—16. החזון שלה מתייחס לכשלונות של החווה והיא רוצה להקים בחווה שלה מה שאינו קיים במציאות הקונקרטי.

1. מכנה משותף גילאי והשכלתי, כולם בוגרי בית-ספר יסודי.
2. מוצא, דת, מין וזנע אינם גורם לסלקציה. כל מי שרוצה – יתקבל, אבל התנאי הוא שצריך להסכים לעקרונות החיים השוויוניים שהיא מגדירה.
3. קבוצת הנוער שתקים את "אחוות החופש" תתיישב בנגב, תעבד את האדמה וביבול שיתקבל – "נקיים את עצמנו בשיתוף".
אנשים יתחלקו ביניהם שוה בשוה בכל, זו תהיה שיבה לציונות, למסורת, לעבודה אמיתית ולא יהיה הבדל בין בת ובן, בין אשכנזי וספרדי, בין חילוני ודתי (77).
4. שם כל אחד יקבל את החופש להיות הוא. זה יהיה כפר שלא ימחק את האינדיבידואל לטובת החברה כפי שקרה בקיבוצים.
5. הקבוצה הוו תתקן את החברה עפ"י חזונות, ערכים של ציונות ומסורת. הקבוצה תחזיר את האיכפתיות לאנשים, איכפתיות לגבי הארץ, לגבי היהדות והציונות.
6. המורים שיבואו ללמד שם, מתוך שיהיה איכפת להם מה מתהווה בחברה וירצו לתקן אותה, יעשו זאת חזים (38). אלה יהיו מורים, שאיכפת להם מן החומר שאותו הם מלמדים. אך האוטופיה וכפר "אחוות הנופש" של רובין אינם מתממשים. היא מפרסמת מודעות בעתונים. פונה לתנועות נוער, נפגשת עם נציגים של הנוער והחלוץ, אך אין לה מועמדים "הנדלקים" לרעיון.
קבוצת "האינטגרציה", ובראשם מנוף המאוהב בה נואשות, מוכנים להצטרף, אך הם נוקטים בשיטות אלימות שאינן נראות לה. הם אינם מצטרפים לקבוצה משום שהם מאמינים באוטופיה שלה, אלא רק משום שמנוף מאוהב בה, ומוכן לעשות שתהיה מאושרת.
הכישלון במישור האידיאלי מקביל לכישלון במישור האישי, של רובין. סיום הסיפור פסימי מאד, רובין נמצאת פצועה ע"י אמה ואחותה על חול בשפת הים כשלא ברור אם היא נפלה בעצמה או הופלה ע"י מנוף וחבריו, לכאורה סיום פסימי ומר מאד, כל מערכות החינוך נכשלו, למעשה, יש להבין שמסר הסיפור אינו חותר למסקנה זו.
הבנת המסר של הסיפור קשורה בהכרח הו'אנר אליו משתייך הספר. זהו ספר על גיל ההתבגרות. הגיבורה שבמרכזו, נערה מתבגרת הסובלת מאי נחת עצמית, מורדת כלפי ביה"ס והבית, עוסקת יתר על המידה בבעיות של מוסר וצדק אבסולוטיים וחווה גם חוויה של אהבה ראשונה. כל המוטיבים הללו, וכן הקורלציה בין גילה של גיבורת הסיפור לגיל הנמען הפוטנציאלי של הספר, מעגנים את הספר בקטגורית ספרות למתבגרים.
בתור שכזה, עלינו להבין שנקודת התצפית שממנה נמסרים הדברים – צובעת הנערה המתבגרת הכל בשחור. אין היא רואה את הנקודות החיוביות גם באותן מסגרות שהיא עצמה בודקת.
עניין גיל ההתבגרות חוזר שוב ושוב גם מבחינה פסיכולוגית. האם הפסיכולוגית מגדירה את הבעיה כך: "גיל ההתבגרות הוא גיל מסובך שבו האישיות צריכה לעבור תהליכים מורכבים וליצור לעצמה שלמות מחדש" (53).
רובין אינה רואה מה שרואה הקורא בה. היא שונאת את עצמה, את צורתה החיצונית ואת חוסר התאקלמותה בחברה. היא מבקרת את המסגרות החינוכיות שניסו לחנך אותה ולדעתה

נכשלו. כמתבגרת היא קיצונית בכל צורות מחשבותיה, היא מעמידה את כל המסגרות החינוכיות בצורה טוטלית בהתפתחות הקיצונית השלילית שלהם, בין אם זה רעיון הקיבוץ, המשפחה, ביה"ס או הכפר האוטופי. את טעויותיה של רובין מסוגל הקורא להבין אם הוא יודע משהו על המתבגרים, הקורא מבין, שהדרך היחידה להתמודד עם חשיבה כזו היא לפתח אצל בני הנוער הללו את המודעות שאין הכרח להוביל את ההנחות עד אבסורד, ויש צורך לחפש גם את הצד החיובי שבדברים. החשיבה הביקורתית השחורה של רובין, הטוטליות והקיצוניות הנדרשים על-ידיה הם תוצר של גיל, חלק ממאפייני גיל ההתבגרות וממאפייני הז'אנר המתאר את בעיות הגיל. הסיום הפסימי, הניסיון להוביל כל שוויון עד אבסורד וחוסר האפשרות לראות אור בקצה המנהרה קשור לקונצפציה של ספרות זו.

כך למשל, כשמדובר בדמוקרטיה, אין הכוונה לשוויונות פורמלית מוחלטת, כי שוויונות בגלל קיצוניותה איננה שוויון, שהרי התלמיד המוכשר והתלמיד הבלתי מוכשר לא יתקדמו באותו אופן. הערך העליון הוא הסובלנות, יש להבין שקיים שוני בין בני אדם והשוני הזה דורש הכרה פורמלית והקצאת משאבים בהתאם. לא כולם צריכים להתיישר באותו קו. וכמובן, אין לכפות אידאולוגיה אלא, לפתח זכות קיום של האינדיבידום תוך כיבוד זכותם של אחרים לחשוב אחרת את זה רובין אינה יודעת.

הקורא המבוגר יותר לעומת זאת רואה דווקא את הצלחתן של המסגרות החינוכיות — הן הבית והן בית-הספר. אותה אוטופיה של בניית חברה שוויונית, עבודת כפיים, החזרת כבודה האבוד של הציונות, חינוך לאהבת היהדות, חינוך לנתינה, כיבוד זכותם של אנשים שונים לחשוב אחרת, התחשבות בזולת, מודעות לפערים-סוציאליים, ראש פתוח וחושב, שאיננו רק שואל אלא מנסה באופן קונסטרוקטיבי לתקן פגמים ולעורר גם את האחרים לעשייה חיובית. כל אלה מלמדים דווקא על הצלחת מערכת החינוך לגבי רובין. לו היו רבים כמותה, ודאי הייתה החברה שלנו נראית אחרת.

הקורא המתבגר, המזדהה עם רובין או המבוגר, היודע לראות את גיבורת הספר במסגרת שכבת גיל בעייתית, שניהם, באמצעות מעשיה ומחשבותיה, נעשים מודעים מחדש לנושאים שהציניות והאי-איכפתיות העכשויים השתלטו עליהם. נורית זרחי מאלצת את הקורא בספר לתת את דעתו מחדש על אותן בעיות, שלכאורה השלמנו עם נוכחותן וקיומן: הרפורמה בחינוך, יחסים בין הורים לילדים, ציניות לגבי ערכים חברתיים והשלמה עם אי-השוויונות חברתית. הדברים המותקפים כאן בעוצמה רבה, מחייבים חשיבה והתמודדות עמוס מתדש, גם סיסמאות שהפכו קלישאות כמו: שוויון ודמוקרטיה מנותחים כאן לעומק, כשהמסר המשתמע הוא שוויון בחינוך אינו דמוקרטי. בין אם הקורא מסכים עם המסר ואם לאו עיקרו של הספר בנענוע ובפקיחת-עיניים וראש לגבי החברה בה אנו חיים ובוה כוחו.